

Hur smakar kosher? Ett besök på Judiska Museet i Berlin

av

Margrit Wettstein Törnblom

margrit.wettstein@etnologi.uu.se

margrit.wettstein-tornblom@nobel.se

Foto: Jens Ziehe, Berlin © Jüdisches Museum Berlin

Inledning

I maj år 2003 hade jag möjlighet att vistas en vecka i Berlin. Jag tillbringade flera dagar på Judiska Museet och mina tankar runt detta besök ventilerar jag i föreliggande text. Jag redovisar även relativt ingående för tillkomsten av museet. Enligt min mening är det inte bara museet i sig eller ett besök där som är intressant, utan också hur arkitekten Daniel Liebeskind arbetade, hans filosofiska tankar och hur han omsatte dem i denna byggnad.

Ett museibesök är en individuell och mycket personlig upplevelse, det jag försöker här är att förmedla en känsla.

Judiska Museet i Berlin

Foto: Jens Ziehe, Berlin© Jüdisches Museum Berlin

Berättelsen om det Judiska Museet i Berlin är lång och händelserik. Museet på Lindenstrasse i Berlin, som ritades av arkitekten Daniel Liebeskind är numera världsberömt och han själv likaså. Men historien om själva museet är äldre och började i en tid då det var riskabelt att vara jude eller bejaka det judiska livet och den judiska kulturen i Tyskland. Det första Judiska museet i Berlin öppnades i all tysthet den 24 januari 1933, bara en vecka innan Hitler kom till makten. Samlingen till det museet är borta, skingrad under novemberpogromen 1938, det som nazisterna kallade "die Kristallnacht". Det var antagligen enbart få icke judar som besökte det, för tiden var inte den rätta, tvärtom, som Karl Schwartz, museets chef uttryckte det senare, var

stämningen dyster ”dödsfläkten vajade genom hallen”¹ (Elon 2003:1). Museet, beläget på Oranienburger Strasse i Berlin, hade en viktig funktion för den judiska befolkningen. I samband med *Nürnberger Rassegesetze* isolerades de mer och mer från vad Hitler kallade den tyska offentligheten och det enda sättet för dem att träffas och få kulturell stimulans var på judiska inrättningar, som samtliga förstördes, stängdes och förbjöds i november 1938 (Brodersen & Dammann 2002:148).

Idéen med ett nytt judiskt museum i Berlin dök upp i början av 1960-talet när Berlins Stadsmuseum genom donationer fick föremål, som hade anknytning till det judiska livet i Berlin (Bertz, Braun et al. 1998:34). 1962 inrättades en judisk avdelning på Berlins Stadsmuseum, där man berättade om Berlins judar fram till 1933. 1971 firade judiska församlingen i Berlin 300-års jubileum och då föddes tanken på ett museum där man skulle visa tysk-judisk kultur i Berlin fram till våra dagar. 1988 utlyste senaten i Berlin en arkitektävling. Daniel Liebeskind vann tävlingen och fick sedan i uppdrag att rita det Judiska Museet i Berlin (Bertz, Braun et al. 1998:34). Museet byggdes på en tomt, där det redan fanns en byggnad i barockstil, det före detta kammarkollegiet, som skulle integreras i det blivande judiska museet. De båda byggnaderna utgör en total motsats, men upplevs ändå som en enhet. Den nya byggnaden nås endast genom den gamla, men de är inte sammanbyggda utan en underjordisk gång är länken mellan husen.

Invigningen av det nya Judiska museet i september 2001 skedde inte i all tysthet utan med pompa och ståt, för nu var tiden den rätta. Som museets chef, W. Michael Blumenthal, poängterar så skall museet inte vara ett nytt Holocaustmuseum, utan han vill hellre kalla det för ett Nationalmuseum för tvåtusenårig tysk-judisk historia (Blumenthal 2003). Trots att många unga tyskar i åldern 14-17 år inte vet vad ordet Holocaust betyder (Mangelsdorf 2001) vill Liebeskind och Blumenthal skapa ett museum där besökarna får information om judisk historia i Tyskland fram till idag. Förintelsen skall inte glömmas, men judarnas kulturella inflytande på Tyskland måste få en stor

¹ ”der Hauch des Todes wehte durch die Hallen.”

Alla svenska översättningar av citerade texter är mina egna, med undantag för Walter Benjamins *Einbahnstrasse* som finns i översättning av Ulf Peter Hallberg (se litteraturlistan). Alla originalcitater redovisas som fotnot.

plats i utställningen. Blumenthal betonar att han främst vill skapa "en ort där man tänker på de tyska judarna inte som offer, utan som medborgare som avsevärt hade varit med och präglat och format Tyskland"² (meteme.de 2003).

Den 11 september 2001, klockan 19.00 var det planerat att öppna dörrarna för allmänheten. Den dagen skulle det vara fritt inträde och museet skulle vara öppet fram till 01.00. Det blev dock inte som planerat. Den 11 september drabbades mänskligheten av en katastrof av nya dimensioner, attacken på World Trade Center i New York. I solidaritet med de omkomna och de sörjande efter denna tragedi framflyttades öppnandet två dagar, alltså till den 13 september (Harpprecht, Wilink et al. 2003). Intressant nog kommer Judiska Museet i Berlin och World Trade Center i New York i framtiden att ha en gemensam nämnare. Efter längre diskussioner om och hur World Trade Center skulle byggas upp igen eller inte så utlystes det ännu en arkitekttävling. Daniel Liebeskind vann även den tävlingen och i mars 2003 visade han upp sin vision om en byggnad placerad på Ground Zero (Borgström 2003).

Det finns ingen rät vinkel

Jag bestämmer mig för att gå med på en guidad visning. Varje timme finns möjlighet att vara med på en visning, de är olika långa och tar upp olika teman. Jag väljer den som kallas "med sjumilastövlar genom museet"³. Visningen tar en timme och då museet är gigantiskt, måste man ju nästan göra det med sjumilastövlar på! Guiden förklarar att han tänker koncentrera sig på arkitekturen, vi som går visningen är nöjda med det beskedet. Från den gamla barockbyggnaden leder en brant trappa ner till underjorden, en underjordisk gång utgör förbindelsen mellan de två byggnaderna och det är det enda sättet att komma till Liebeskinds byggnad. Tre gånger eller vägar finns att välja på, en väg leder till utställningen, den andra till Exilens trädgård och den tredje till Holocaust-tornet. Arkitekturen gör att man som besökare tvekar vilken väg man skall välja, stannar upp en stund men guiden bestämmer åt oss, vi tar den vägen där det med stora bokstäver står på väggen: London, Shanghai, Zürich, Stockholm och New York. Vi går en lätt uppförsbacke, några äldre börjar andas lite tungt men det blir ljusare, gången

² "Einen Ort an dem der deutschen Juden nicht als Opfer, sondern als Mitbürger gedacht werden soll, die Deutschland wesentlich geprägt und mitgestaltet haben."

³ "Mit Siebenmeilenstiefel durch das Museum."

blir bredare och guiden öppnar en glasdörr. Vi hamnar utomhus, mycket folk trängs på en liten yta som Liebeskind kallar just Exilens trädgård. Träd växer högt uppe på 49 pelare, varav 48 är fyllda med jord från Berlin, medan den i mitten är fylld med jord från Israel. Att gå runt i trädgården, som i själva verket mer påminner om en liten yta fylld med mycket betong och stenar, är som att gå runt i en labyrint. Trängseln är stor, många människor vandrar omkring, många blir tysta, andra klagar och en äldre kvinna gråter. Ibland går det lätt uppför, ibland känns det som om man befinner sig på en stor båt och man vill hålla i sig för att inte tappa balansen. Sedan går det utför och allt runt omkring känns konstigt och överkligt. Då, när jag känner mig övergiven och främmande säger guiden: "Det finns ingen rät vinkel på den här byggnaden och här är det mycket extremt, Liebeskind vill förmedla känslan till oss att vara övergiven."⁴

Foto: Jens Ziehe, Berlin © Jüdisches Museum Berlin

Han lyckas mycket väl med det. Vi går in i museet igen, går tillbaka samma väg vi kom. På ett ställe finns ett vägskäl. Guiden stannar upp och pekar mot en dörr längs bort. "Gå dit efter visningen" uppmanar han oss. Jag har redan varit där, det är bra att guiden inte leder gruppen dit utan enbart informerar om vad som finns där. På vägen till dörren står det återigen namn på städer och orter på väggen: Auschwitz, Buchenwald, Maidanek och Ravensbrück. Dörren är tung och svart, belysningen är dålig, gången blir smalare och smalare, eller

⁴ "Es gibt keine rechten Winkel an dem Gebäude, und hier ist es ganz extrem, Liebeskind will uns das Gefühl des Verlassenseins vermitteln."

är det jag som tycker det? Bakom dörren finns ett rum som Liebeskind kallar Holocaust-torn, ett kalt, tomt rum, försett med enbart ett fåtal små fönster högst upp. Från gatan utanför hörs enstaka ord, känslan är hemsk, ingen vill stanna där en längre stund. Liebeskind har hört många berätta om känslan att fraktas i en boskapsvagn till ett okänt mål, utan mat, utan möjlighet att lägga sig eller åtminstone sätta sig ned, utan möjlighet att uträtta sina behov. Allt de såg var lite ljus från en liten springa och ibland röster av människor utifrån. Han vill förmedla denna känsla och han lyckas med det. Vi kan lämna rummet, det kunde inte de deporterade. Holocaust-tornet markerar ändstation, deportation och förintelse. Det står även för ett tomrum i den tysk-judiska historien, tomrummet efter alla mördade judar samt de som aldrig tilläts att födas. Vi fortsätter vår vandring mot själva utställningen, vi väljer vägen som är krokig men som fortsätter

Gesamtkunstwerk

Daniel Liebeskind är arkitekt men i högsta grad även filosof. Judiska museet i Berlin är inte enbart en byggnad över judisk historia, utan också Liebeskinds försök att sammanföra filosofi, musik och arkitektur i ett Gesamtkunstwerk. Att bygga ett museum för judisk historia i Berlin betydde för Liebeskind att försöka integrera och synliggöra tre viktiga saker i byggnaden. Den judiska befolkningens betydelse för Berlin, betydelsen av Förintelsen samt behovet av att erkänna och bejaka tomheten efter den.

Fundamentet är tänkt som en kluven, och därmed öppen davidsstjärna. Två linjer blir synliga om man tittar på museet ur ett fågelperspektiv, dessa linjer kallar Liebeskind för "Between the Lines" (Bertz, Braun et al. 1998:6). Den ena linjen är rak men splittrad, den andra linjen är krokig men oändlig. Den splittrade linjen står för tomrummet efter förintelsen, de människor som dödades eller aldrig blev födda, den krokiga men oändliga linjen däremot symboliserar samspelet, påverkan och det kulturella utbytet mellan judar och icke-judar. Detta kallar Liebeskind för första aspekten på projektet (Bertz, Braun et al. 1998:9).

Liebeskind tycker om Arnold Schönbergs musik. Schönberg, skaparen av tolvtonstekniken, komponerade framförallt pianomusik, men även en opera, som han dock inte hann slutföra. Operan "Moses und Aron" är enbart ett

fragment, där hela librettot finns men ej all musik. I slutet av operan är därför aktörerna tvungna att enbart recitera texten, eftersom musiken saknas. Liebeskind vill komplettera, ja arkitektoniskt slutföra Schönbergs opera: ”Jag försöker så att säga slutföra denna opera på ett arkitektoniskt sätt och det är den andra aspekten på projektet”⁵(Bertz, Braun et al. 1998:9).

Tredje aspekten han hade i minnet var Berlinjudarnas historia genom seklen. Detta synliggör han i sin byggnad på följande vis. Det finns tre underjordiska vägar i museet. Den ena vägen, den längsta, leder till huvudtrappan och därmed till museets utställning kallad 2000 år av tysk-judisk historia. Den andra vägen leder till E.T.A. Hoffmann-Garten, även kallad Exilens trädgård och representerar judarnas exil och emigration. Den tredje vägen leder till Holocaust-tornet, som symboliserar förintelsen (Bertz, Braun et al. 1998:10).

Fjärde aspekten var Liebeskinds önskan att integrera filosofen Walter Benjamins verk *Einbahnstrasse*, *Enkelriktad gata* i sin byggnad. I *Enkelriktad gata* beskriver Benjamin 60 stationer längs en gata, en gata som han kallar enkelriktad. Boken kom ut för första gången 1928 och Benjamin skriver till en vän: ”Just i sina excentriska element är boken om inte trofé, så dock dokument över en inre kamp, vars föremål skulle kunna sammanfattas med orden: att kartlägga aktualiteten som det evigas revers i historien – och att göra avtryck från denna medaljons dolda sida” (Benjamin 1955/1996:6). Dessa sextio stationer, eller det som Benjamin kallar ’det evigas revers i historien’ synliggör Liebeskind med hjälp av uddar som karakteriserar byggnaden, och som ger den dess speciella zick-zack form.

För att ännu en gång sammanfatta den fyrdimensionella andliga strukturen av byggnaden: Den första aspekten är den inte synbara, orationella sammanhängande stjärnan, som lyser med icke närvarande ljus av individuella ”adresser”. Den andra aspekten är avbrottet av andra akten i *Moses och Aron*, som kulminerar i en icke-musikalisk uppfyllelse av ordet. Den tredje tanken gäller de deporterade eller saknade berlinarna. Den fjärde grundtanken av projektet är Walter Benjamins apokalyps av staden längs den enkelriktade gatan (Bertz, Braun et al. 1998:9).⁶

⁵ ”Ich versuche gewissermassen, diese Oper architektonisch zu vollenden, und das ist der zweite Aspekt dieses Projekts.”

⁶ „Um noch einmal die vierdimensionale geistige Struktur des Gebäudes zusammenzufassen: Der erste Aspekt ist der unsichtbare, irrational zusammenhängende Stern, der mit dem nicht vorhandenen Licht individueller „Adressen“ leuchtet. Der zweite Aspekt ist der Abbruch des zweiten Aktes von „Moses und Aron“, der in einer nicht-musikalischen Erfüllung des Wortes kulminiert. Der dritte Gedanke gilt den deportierten oder vermissten Berlinern. Die vierte

Vägen är krokig men fortsätter

Visningen varade i en timme. När vi efter 45 minuter kommer till själva utställningen är vi inte mottagliga för information längre. Guiden lägger märke till det och för oss till utgången. Han pekar lite till höger och vänster medan vi med raska steg går genom otaliga salar och uppmanar oss att gå runt själva. Pojken som var med i gruppen orkar inte mer, inte hans föräldrar heller. Han vill ha godis nu, han har läst reklamskylten med texten *Koschere Gummibärchen*. Det sista jag hör av honom är frågan: "Koscher godis finns här mamma, vad är det för smak mamma, kosher?" Jag letar mig tillbaka till utställningen, har lite bråttom för hur hinner jag annars titta på en utställning som sträcker sig över tvåtusen år? Det går relativt snabbt att bese allt fram till början av nittonhundratalet, sedan allt långsammare. Det är många besökare på museet, men trots att det är trångt vid vissa montrar är stämningen lågmäld, inte irriterad. Jag iakttar många äldre människor, ofta i sällskap med, gissar jag, barn och barnbarn. De äldre pekar på saker, berättar på tyska och får frågor tillbaka på engelska, franska eller hebreiska. Jag kan inte låta bli att lyssna, trots att jag inte är tilltalad. Några upptäcker det men bryr sig inte, andra vänder sig bort. Till slut kom jag i samspråk med en dam som berättar om sin uppväxt i Berlin. Avdelningen med föremål från förintelsen är näst sist i utställningen. Vad som kommer sedan vet jag inte, kommer inte ihåg det. Jag går från monter till monter, läser sista hälsningar, tittar på fotografier av människor och läser om deras öden. Tittar på föremål tillverkade av koncentrationslägerfångar. Till sist blir det för mycket, jag orkar inte mer, vill komma ut. Jag hittar inte utgången, måste fråga efter vägen.

Gör inte som jag utan gå vidare, först då upptäcker man vad både Liebeskind och Blumenthal vill förmedla: Vägen är krokig men fortsätter.

Litteratur

- Benjamin, W. 1955/1996: *Einbahnstrasse / Enkelriktad gata*. Stockholm/Stehag, Brutus Östling Bokförlag Symposion.
- Bertz, I., H. F. Braun, et al. 1998: *Jüdisches Museum Berlin Konzepte und Vision*. Berlin, Stiftung Jüdisches Museum Berlin.
- Blumenthal, W. M. 2003: *Geschichte des Jüdischen Museum*, <http://www.artetv.com/societe/jmberlin/dtext/museum/chronik.html>.
- Borgström, P. 2003: Spinkiga torn ersätter WTC. *Dagens Nyheter*. Stockholm.
- Brodersen, I. and R. Dammann 2002: *Zwei Jahrtausende deutsch-jüdische Geschichte - Geschichte einer Ausstellung*. Berlin, DuMont Literatur und Kunst Verlag & Stiftung Jüdisches Museum.
- Elon, A. 2003: *Anmassende Einfühlung in die Opfer*, <http://hagalil.de/hagalil/archiv/2001/10/berlin.htm>.
- Harpprecht, K., A. Wilink, et al. 2003: *Juden in Berlin - Jews in Berlin*. Jüdisches Museum (Pressemeldungen zur Eröffnung), http://www.juedisches-archiv-chfrank.de/kehilot/deutschland/berlin/aberlin_jewmus.htm.
- Mangelsdorf, F. 2001: Der zerbrochene Stern. *Ostsee Zeitung*. Rostock.
- meteme.de 2003: *Moderne Mahnmal - das Jüdische Museum in Berlin*, http://www.meteme.de/projekte/wissen_jmb.shtml.

Bilder

Bild 1: Aussenansicht Jüdisches Museum Berlin

Vogelperspektive Liebeskind-Bau

© Jüdisches Museum Berlin

Foto: Jens Ziehe, Berlin

Bild 2: Aussenansicht Jüdisches Museum Berlin

Altbau und Liebeskind-Bau, frontal

© Jüdisches Museum Berlin

Foto: Jens Ziehe, Berlin

Bild 3: Aussenansicht Jüdisches Museum Berlin

Garten des Exils, Detail

© Jüdisches Museum Berlin

Foto: Jens Ziehe, Berlin